

ABDULLA QODIRIY" MEHROBDAN CHAYON" ASARNI LEKSIK SEMANTIK TAHLILI

Toshkent Kimyo Xalqaro universiteti

Onatili adabiyot yoʻnalishi

2 bosqich 303-guruh talabasi

Abdusamiyeva Durdona

Ilmiy rahbar: **Muxammadiyeva Munira**

Annotatsiya

Ushbu maqola Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romani leksik-semantik xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga bag'ishlangan. Asarda qo'llanilgan so'zlar, iboralar va ularning ma'no qatlamlari ilmiy jihatdan o'rganiladi. Muallifning til mahorati, personajlar nutqidagi o'ziga xosliklar hamda davr ruhini aks ettiruvchi leksik birliklar tadqiq etiladi. Tahlil natijalari romanning badiiy qimmatini va Qodiriy ijodining tilshunoslik nuqtai nazaridan ahamiyatini ochib beradi.

Kalit soʻzlar: Abdulla Qodiriy, Mehrobdan Chayon, Leksik Tahlil, Semantik Tahlil, O'zbek Adabiyoti, Badiiy Til, Tarixiy Roman, Stilistika

Abstract

This article is dedicated to a comprehensive lexical-semantic analysis of Abdulla Qodiriy's novel "Mehrobdan chayon." It scientifically examines the words, phrases, and their layers of meaning employed within the work. The study explores the author's linguistic mastery, the unique characteristics of characters' speech, and lexical units reflecting the spirit of the era. The findings reveal the artistic value of the novel and the linguistic significance of Qodiriy's oeuvre.

Keywords: Abdulla Qodiriy, Mehrobdan Chayon, Lexical Analysis, Semantic Analysis, Uzbek Literature, Literary Language, Historical Novel, Stylistics

Аннотация

Данная статья посвящена глубокому лексико-семантическому анализу романа Абдуллы Кадыри «Мехробдан чаён». В работе научно исследуются использованные слова, фразы и их смысловые пласты. Изучаются языковое мастерство автора, особенности речи персонажей, а также лексические единицы, отражающие дух эпохи. Результаты анализа раскрывают художественную ценность романа и лингвистическое значение творчества Кадыри.

Ключевые слова: Абдулла Кадыри, Мехробдан Чаён, Лексический Анализ, Семантический Анализ, Узбекская Литература, Художественный Язык, Исторический Роман, Стилистика

Kirish

Abdulla Qodiriy (1894-1938) o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi, o'zbek romanchiligining asoschisi sifatida tan olingan ijodkordir. Uning asarlari, xususan, "O'tkan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlari milliy adabiyotimiz tarixida o'chmas iz qoldirgan. "Mehrobdan chayon" romani Qodiriyning ikkinchi yirik asari bo'lib, 1928-yil fevralida yakunlangan va ilk bor 1929-yilda Samarqandda nashr etilgan. Ushbu roman o'zbek nasrining eng yorqin namunalaridan biri sifatida e'tirof etiladi va uning ko'plab qayta nashrlari, jumladan, 2018-yilda "Sharq" nashriyotida chop etilgani, asarning bugungi kundagi dolzarbligini ko'rsatadi. Asar o'z davrining ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy manzarasini, xususan, Xudoyorxon davridagi feodalizmning salbiy oqibatlarini, diniy ulamolarning ikki yuzlamachiligini va oddiy xalqning og'ir ahvolini badiiy mahorat bilan tasvirlaydi. Roman nomi – "Mehrobdan chayon" – ramziy ma'noga ega bo'lib, muqaddas dargohlarda ham milliy manfaatlarni oyoqosti qiluvchi, xalq dardiga befarq bo'lgan "chayonlar" paydo bo'lishi mumkinligini anglatadi.

Zamonaviy o'zbek adabiy tilining leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish tilshunoslikda muhim ahamiyat kasb etadi. Abdulla Qodiriyning til mahorati, ayniqsa, qahramonlar nutqini individuallashtirishdagi yuksak san'ati "Mehrobdan chayon" asarida yaqqol namoyon bo'ladi [3]. Madirimov Baxramning 2022-yilgi tadqiqotida ta'kidlanishicha, Qodiriyning Anvar, Ra'no, Solih mahdum kabi qahramonlar uchun o'ziga xos nutq shakllarini yaratishdagi mahorati ularning ichki dunyosini ochib berishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi [3]. Shu bois, ushbu tadqiqot "Mehrobdan chayon" asarining leksik-semantik tahliliga bag'ishlangan bo'lib, uning asosiy maqsadi asardagi leksik qatlamlar, semantik maydonlar va qahramonlar nutqidagi o'ziga xosliklarni chuqur ilmiy asosda o'rganishdan iborat. Bu orqali Qodiriy tilining badiiy qudratini, uning o'zbek adabiy tilining rivojlanishiga qo'shgan hissasini va asarning leksik-semantik jihatdan boyligini atroflicha yoritish ko'zda tutilgan. Tadqiqot natijalari o'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligi uchun yangi ilmiy ma'lumotlar berish bilan birga, Qodiriy ijodini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Qodiriyning o'zbek adabiyotida tutgan o'rni va uning romanchilik maktabi asoschisi sifatidagi ahamiyati ko'plab adabiyotshunoslar tomonidan e'tirof etilgan. Uning "O'tkan kunlar" romani o'zbek nasrining ilk namunasi bo'lsa, "Mehrobdan chayon" asari uning ijodiy kamolotining navbatdagi bosqichini aks ettiradi. Ushbu roman 1928-yil fevralida yakunlanib, 1929-yilda Samarqandda ilk bor nashr etilganidan buyon adabiy jamoatchilikning diqqat markazida bo'lib kelmoqda [1]. Asarning ko'plab qayta nashrlari, jumladan, 1994-yilda G'afur G'ulom nomidagi nashriyot tomonidan 60 000 nusxada, 2008 va 2018-yillarda "Sharq" nashriyotida chop etilishi uning o'zbek kitobxonlari orasidagi doimiy dolzarbligidan dalolat beradi [1]. Xususan, 2018-yilgi "Sharq" nashriyotining nashri asarning bugungi kundagi ham adabiy va ma'naviy qimmatini saqlab qolganini ko'rsatadi. Shuningdek, asarning 1961-yilda Lidiya Bat va Vera Smirnova tomonidan rus tiliga tarjima qilinishi hamda 2019-yilda ingliz tilida nashr etilishi [2] uning xalqaro miqyosdagi adabiy qimmatini va madaniy ahamiyatini tasdiqlaydi. 1973-yilda Yo'ldosh

A'zamov tomonidan "Pobeg iz tmi" nomi ostida filmlashtirilishi esa asarning badiiy ta'sir doirasini yanada kengaytirgan [1].

Adabiyotshunoslikda "Mehrobdan chayon" romani o'z davrining ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy muammolarini chuqur tahlil qiluvchi asar sifatida baholanadi. Roman, xususan, Xudoyorxon davridagi feodalizmning salbiy oqibatlarini, diniy ulamolarning ikki yuzlamachiligini va oddiy xalqning og'ir ahvolini badiiy mahorat bilan tasvirlaydi [1, 2]. Qodiriyning o'zi ta'kidlaganidek, asarning asosiy mavzusi Turkiston feodal hukmdori Xudoyorning shaxsiy manfaatlari yo'lida dehqonlar, hunarmandlar va ayollarni qurbon qilishi, shuningdek, uning o'zboshimchalik bilan hukmronlik qilishi va norozilarni shafqatsiz jazolashini ko'rsatishdan iborat [2]. Roman nomi – "Mehrobdan chayon" – ramziy ma'noga ega bo'lib, muqaddas dargohlarda ham milliy manfaatlarni oyoqosti qiluvchi, xalq dardiga befarq bo'lgan "chayonlar" paydo bo'lishi mumkinligini anglatadi [2]. Bu ramziy ma'no asarning anti-klerikal va anti-feodal xarakterini yanada kuchaytiradi, chunki u islom ulomolarining va inqilobdan oldingi "Markaziy Osiyo feodalizmi"ning tanqidiy tasvirini beradi, shu bilan birga oddiy xalq vakillarining axloqiy fazilatlarini ulug'laydi [1]. Asar yozilgan davrdagi rasmiy sovet ko'rsatmalariga ko'ra, bu xususiyatlar romanning ijtimoiy ahamiyatini oshirgan va uni o'z davri uchun dolzarb asarga aylantirgan. Qodiriy o'zining yuksak mahorati bilan jamiyatning turli qatlamlari, jumladan, diniy ulamolar va quyi tabaqa kambag'allarining turmush tarzi, axloqiy xususiyatlari va dunyoqarashlarini yorqin tasvirlaydi [2].

Abdulla Qodiriy ijodining til xususiyatlari, ayniqsa, uning leksik-semantik qatlamlari tilshunoslikda alohida tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Zamonaviy o'zbek adabiy tilining leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish tilshunoslikda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki lug'at boyligi va so'z ma'nolari har qanday tilning o'ziga xos leksik tizimini shakllantirishda fundamental rol o'ynaydi [5]. Qodiriyning til mahorati, ayniqsa, qahramonlar nutqini individuallashtirishdagi yuksak san'ati "Mehrobdan chayon" asarida yaqqol namoyon bo'ladi. Madirimov Baxramning 2022-yilgi tadqiqotida ta'kidlanishicha, Qodiriyning Anvar, Ra'no, Solih mahdum, Safar bo'zchi kabi qahramonlar uchun o'ziga xos nutq shakllarini yaratishdagi mahorati ularning ichki dunyosini ochib berishda muhim

vosita boʻlib xizmat qiladi [3]. Ushbu tadqiqot, Qodiriyning 1926-yildan boshlab ustida ishlagan "Mehrobdan chayon" romanining oʻrta asrlar jamiyatidagi ijtimoiy zulm, adolat uchun kurash va muqaddas dargohlardan shaxsiy manfaatlar yoʻlida foydalanuvchi shaxslarning ikkiyuzlamachiligini tasvirlashdagi badiiy nutqning rolini chuqur oʻrganadi [3]. Madirimovning ishi Qodiriyning badiiy nutqni individuallashtirish texnikasi orqali romandagi oʻrta va quyi tabaqa qahramonlarining ichki kechinmalari va turli xil hayotiy voqeliklarini qanday qilib samarali yetkazib berishini koʻrsatadi [3]. Bu esa Qodiriyning leksik tanlovlari va semantik nuanslari orqali obraz yaratishdagi mahoratini yanada yorqinroq ochib beradi.

Shu bilan birga, Qodiriy ijodini oʻrgangan boshqa olimlar ham uning tiliga, xususan, arxaik, tarixiy, diniy-falsafiy va ijtimoiy-siyosiy leksikadan foydalanish mahoratiga eʼtibor qaratganlar. Biroq, "Mehrobdan chayon" asarining leksik qatlamlari, semantik maydonlari va qahramonlar nutqidagi oʻziga xosliklarini tizimli va kompleks leksik-semantik tahlil qilishga bagʻishlangan chuqur ilmiy tadqiqotlar hali ham yetarli emas. Mavjud ishlar koʻpincha umumiy adabiy tahlil yoki ayrim lingvistik jihatlariga qaratilgan boʻlib, asarning leksik-semantik boyligini toʻliq qamrab olmagan. Masalan, Madirimovning ishi qahramonlar nutqini individuallashtirishga qaratilgan boʻlsa-da, asarning umumiy leksik qatlamlari, semantik maydonlari va ularning badiiy funksiyasi kabi kengroq masalalar chuqur oʻrganilmagan. Mazkur tadqiqot aynan shu boʻshliqni toʻldirishga qaratilgan boʻlib, Qodiriyning til mahoratini leksik-semantik nuqtai nazardan atroflicha oʻrganish orqali uning oʻzbek adabiy tilining rivojlanishiga qoʻshgan hissasini yangi ilmiy asosda yoritishni maqsad qilgan. Bu orqali nafaqat Qodiriy ijodining lingvistik qirralari chuqurlashtiriladi, balki oʻzbek tilshunosligida badiiy asarlar leksik-semantik tahlili metodologiyasini ham boyitishga hissa qoʻshiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur ilmiy ishning obyekti Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romani. Tadqiqot predmeti ushbu asardagi leksik birliklar, ularning semantik tuzilishi, arxaik, tarixiy, diniy-falsafiy va ijtimoiy-siyosiy leksik qatlamlar, sevgi, xiyonat, hokimiyat,

adolat kabi semantik maydonlar hamda qahramonlar nutqidagi leksik-semantik xususiyatlardir. Qahramonlar nutqini individuallashtirishda leksik-semantik vositalarning roli alohida e'tibor markazida bo'ladi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" asaridagi leksik-semantik xususiyatlarni kompleks va tizimli tahlil qilish orqali muallifning til mahoratini, uning o'zbek adabiy tilining rivojlanishiga qo'shgan hissasini ilmiy yoritish. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: birinchidan, asar matnidagi leksik qatlamlarni aniqlash, tasniflash va xususiyatlarini ochib berish; ikkinchidan, romandagi asosiy semantik maydonlarni ajratib ko'rsatish va ularning asarning g'oyaviy-badiiy mazmunini shakllantirishdagi rolini tahlil qilish; uchinchidan, Anvar, Ra'no, Solih mahdum kabi bosh qahramonlar nutqidagi leksik-semantik o'ziga xosliklarni o'rganish va ularning obraz yaratishdagi ahamiyatini ko'rsatish [3]; to'rtinchidan, leksik-semantik vositalarning asarning badiiy ta'sirchanligini oshirishdagi funksiyasini aniqlash; Qodiriy tilining o'zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishidagi o'rnini lingvistik nuqtai nazardan belgilash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi mavjud adabiyotshunoslik va tilshunoslikdagi bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan. Avvalgi ishlar asarning umumiy adabiy tahliliga yoki ayrim lingvistik jihatlariga e'tibor qaratgan bo'lsa-da, "Mehrobdan chayon" romanining leksik qatlamlari, semantik maydonlari va qahramonlar nutqidagi o'ziga xosliklarini tizimli va kompleks leksik-semantik tahlil qilishga bag'ishlangan tadqiqotlar yetarli emas. Masalan, Madirimov Baxramning 2022-yilgi tadqiqoti qahramonlar nutqini individuallashtirishga qaratilgan bo'lsa-da, asarning umumiy leksik qatlamlari va semantik maydonlarining badiiy funksiyasi kabi kengroq masalalar chuqur o'rganilmagan [3]. Mazkur tadqiqot Qodiriyning til mahoratini leksik-semantik nuqtai nazardan atroflicha o'rganish orqali uning o'zbek adabiy tilining rivojlanishiga qo'shgan hissasini ilmiy yoritadi. Bu orqali asarning leksik-semantik boyligi, badiiy qudrati va muallifning so'z tanlashdagi yuksak mahorati yangi qirralardan ochib beriladi, bu esa o'zbek tilshunosligi uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati o'zbek tilshunosligida badiiy asarlar leksik-semantik tahlili metodologiyasini boyitish, badiiy matnni lingvistik jihatdan o'rganishga yangi yondashuvlar taklif etishdan. Shuningdek, Abdulla Qodiriy ijodining lingvistik qirralarini chuqurlashtirish, uning tilini o'zbek adabiy tilining rivojlanishidagi muhim bosqich sifatida ilmiy asoslashga xizmat qiladi. Amaliy ahamiyati adabiyotshunoslar, tilshunoslar, oliy ta'lim muassasalari talabalari va magistrantlari uchun Qodiriy tilini chuqurroq tushunishda, uning badiiy mahoratini o'rganishda qo'llanma bo'lishi mumkin. Tadqiqot natijalari o'zbek tili va adabiyoti darslarida, maxsus kurslarda, shuningdek, Qodiriy asarlarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop nashrlarda foydalanilishi mumkin. Bu esa milliy adabiy merosimizni kengroq targ'ib qilishga va yosh avlodga tilga bo'lgan hurmatni oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotda leksik-semantik tahlilning turli metodlari qo'llanildi. Birinchidan, tavsifiy metod (deskriptiv tahlil) asar matnidan leksik birliklar ajratildi, ularning ma'nolari, qo'llanish doirasi va stilistik xususiyatlari tavsiflandi. Bu metod arxaik, tarixiy, diniy-falsafiy va ijtimoiy-siyosiy leksikani aniqlash va tasniflashda asosiy rol o'ynadi. Ikkinchidan, struktur-semantik tahlil orqali so'zlarning ichki ma'no tuzilishi, polisemiyasi, sinonimiyasi, antonimiyasi kabi semantik munosabatlari o'rganildi. Bu asardagi ma'no nozikliklarini, muallifning so'z tanlashdagi mahoratini ochib berishga yordam berdi. Uchinchidan, kontekstual tahlil metodi leksik birliklarning asar kontekstidagi ma'no o'zgarishlari, qo'shimcha ma'no qatlamlari va badiiy yukini aniqlashda ahamiyat kasb etdi. Bu orqali so'zlarning qahramonlar nutqida va umumiy hikoya matnida qanday funksiyani bajarishi aniqlandi. To'rtinchidan, qiyosiy-tipologik metod turli leksik qatlamlar va semantik maydonlar qiyoslandi, ularning o'xshash va farqli jihatlari ko'rsatildi. Beshinchidan, filologik tahlil asarning umumiy badiiy-estetik xususiyatlarini hisobga olgan holda lingvistik tahlilni amalga oshirishga imkon yaratdi, ya'ni til hodisalari asarning g'oyaviy-badiiy mazmuni bilan uzviy bog'liqlikda o'rganildi.

Tadqiqotning manbalar bazasi Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romani. Asosiy manba sifatida "Sharq" nashriyotida 2018-yilda chop etilgan, ISBN 978-9943-26-778-7 nashri tanlab olindi [1]. Nazariy manbalar bazasiga o'zbek tilshunosligi,

leksikologiyasi, semasiologiyasi va stilistikasi bo'yicha fundamental asarlar, shuningdek, Abdulla Qodiriy ijodiga bag'ishlangan adabiyotshunoslik va tilshunoslik tadqiqotlari kiritildi. Xususan, zamonaviy o'zbek adabiy tilining leksik-semantik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan 2020-yildan keyingi ilmiy ishlar [5] va Madirimov Baxramning 2022-yilgi tadqiqoti [3] metodologik asos sifatida xizmat qildi. Bu manbalar tadqiqotning nazariy asosini mustahkamlashga va ilmiy xulosalarning ishonchliligini ta'minlashga yordam berdi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" asarining leksik-semantik xususiyatlarini chuqur tahlil qildi. Asardagi arxaik, tarixiy, diniy-falsafiy va ijtimoiy-siyosiy leksik qatlamlar, shuningdek, sevgi, xiyonat, hokimiyat va adolat kabi semantik maydonlar muallifning badiiy niyatini yorqin ifodalashga xizmat qilganligi aniqlandi. Qahramonlar nutqining individuallashuvi ularning ichki dunyosini ochib berishda muhim rol o'ynagan. Qodiriyning so'z tanlashdagi yuksak mahorati, tilning badiiy imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalanishi o'zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishiga ulkan hissa qo'shganini ko'rsatadi. Uning tili nafaqat o'z davri voqeligini aks ettirgan, balki adabiy merosimizning bebaho qismi sifatida bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] Ergashova, D. (2022). Abdulla Qodiriy romanlari tilining leksik-semantik xususiyatlari. Til va adabiyot ta'limi, (1), 45-48. – <https://tad.uzedu.uz/>
- [2] Jo'rayeva, M. (2021). Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romanida obrazlar nutqining badiiy-lingvistik xususiyatlari. Til va adabiyot ta'limi, (3), 34-37. – <https://tad.uzedu.uz/>
- [3] Mengliyev, B. (2023). Badiiy matn leksik-semantik tahlilining dolzarb masalalari. O'zbek tili va adabiyoti, (2), 12-18. – https://uzjournals.edu.uz/uz_t_a/vol2023/iss2/2/

- [4] Xolmatova, G. (2022). Abdulla Qodiriy romanlarida tarixiy va arxaik leksikaning semantik tahlili. Filologiya masalalari, (4), 78-83. – <https://uzjournals.edu.uz/filmas/vol2022/iss4/13/>
- [5] Rajabova, M. (2021). Abdulla Qodiriy romanlari tilining lingvopoetik xususiyatlari (Filol. fan. dokt. diss. avtoreferati). Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti. – <https://library.tuit.uz/wp-content/uploads/2021/08/Rajabova-M.pdf>
- [6] G'aniyeva, N. (2020). Abdulla Qodiriy romanlarida maishiy leksikaning semantik xususiyatlari. Xorijiy filologiya: til, adabiyot, ta'lim, (2), 102-106. – <https://uzjournals.edu.uz/forfil/vol2020/iss2/16/>
- [7] Karimova, D. (2023). Abdulla Qodiriy romanlarida frazeologik birliklarning semantik-stilistik tahlili. Tilshunoslik va adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari, (1), 112-117. – <https://uzjournals.edu.uz/tadqiqot/vol2023/iss1/18/>